

ПОГАНІ САМАРЯНИ

Книжка вийшла за підтримки
ГО «Реформація»

format.ua

долучитися

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

HA-JOON CHANG

BAD SAMARITANS

**THE MYTH OF FREE TRADE
AND THE SECRET HISTORY OF CAPITALISM**

BLOOMSBURY PRESS · NEW YORK · 2009

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](http://nashformat.ua)

ХА-ДЖУН ЧАНГ

ПОГАНІ САМАРЯНИ

МІФ ПРО ВІЛЬНУ ТОРГІВЛЮ
ТА НЕВІДОМА ІСТОРІЯ КАПІТАЛІЗМУ

*Переклала з англійської
Олена Кальнова*

«НАШ ФОРМАТ» · Київ · 2023

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 330.5:339.9](02.062)

Ч18

Ха-Джун Чанг

Ч18 Погані самаряни. Міф про вільну торгівлю та невідома історія капіталізму / пер. з англ. Олена Кальнова. — К. : Наш Формат, 2023. — 288 с.

ISBN 978-617-8120-08-5 (паперове видання)

ISBN 978-617-8120-09-2 (електронне видання)

Чи готова Україна вибороти своє місце під сонцем у міжнародному поділі праці, коли всі перші місця там уже зайняті? І якщо так, то чи не варто працювати ліктем заради власних національних інтересів, замість удавати із себе слухняного хлопчика? Професор Кембриджу Ха-Джун Чанг безліччю історичних прикладів доводить, що увійти до клубу багатих країн — це значить жорстко захищати національні інтереси, не приймати на віру поради багатих країн, жертвувати короткостроковими споживацькими вигодами заради розбудови власної промисловості. І головне — не боятися взяти власну долю у власні руки.

УДК 330.5:339.9](02.062)

Перекладено за виданням: Ha-Joon Chang. *Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism* (New York, Bloomsbury Press, 2009, ISBN 978-1-59691-598-5).

Усі права застережено. All rights reserved

© 2008 by Ha-Joon Chang

© Кальнова О., пер. з англ., 2023

ISBN 978-617-8120-08-5 (паперове видання)

ISBN 978-617-8120-09-2 (електронне видання)

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2023

ЗМІСТ

<i>Слова вдячності</i>	9
<i>Пролог</i> <i>МОЗАМБІКСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО</i>	12
 <i>Розділ 1</i> <i>LEXUS І ОЛИВКОВЕ ДЕРЕВО: НОВИЙ ПОГЛЯД</i>	 32
<i>Розділ 2</i> <i>ПОДВІЙНЕ ЖИТТЯ ДАНІСЛЯ ДЕФО</i>	54
<i>Розділ 3</i> <i>МОЄМУ ШЕСТИРІЧНОМУ СИНОВІ ПОТРІБНА РОБОТА</i>	 81
<i>Розділ 4</i> <i>ФІН І СЛОН</i>	102
<i>Розділ 5</i> <i>ЕКСПЛУАТАЦІЯ ЛЮДИНИ ЛЮДИНОЮ</i>	123
<i>Розділ 6</i> <i>WINDOWS 98 У 1997 РОЦІ</i>	144
<i>Розділ 7</i> <i>МІСІЯ НЕЗДІЙСНЕННА?</i>	169
<i>Розділ 8</i> <i>ЗАЇР ТА ІНДОНЕЗІЯ</i>	186
<i>Розділ 9</i> <i>ЛІНИВІ ЯПОНЦІ І ЗЛОДІЙКУВАТІ НІМЦІ</i>	210
 <i>Епілог</i> <i>САН-ПАУЛУ, ЖОВТЕНЬ 2037 РОКУ</i>	 232
<i>Примітки</i>	254

Моїй дружині Хі-Чон

СЛОВА ВДЯЧНОСТІ

Декілька років тому ідею написати доступну книжку про глобалізацію та розвиток, яка містила б критичний погляд на панівні уявлення про ці поняття, вперше висловив Дункан Грін. Він переконав мене в тому, що деякі з моїх думок із цього питання є незвичними й цікавими і ними варто поділитися із широким загалом, а не обмежуватися тим колом, для якого я зазвичай пишу. Спочатку ми збиралися писати цю книжку разом, поєднавши його багаторічний досвід активного члена некомерційної громадської організації і мої наукові дослідження, — тобто створити щось таке, що матиме міцний академічний підмурівок і відобразить досвід проведення соціальних кампаній. Однак у процесі роботи Дункан очолив аналітичний відділ Oxfam* і внаслідок великого навантаження вимушений був відмовитися від нашого спільного проєкту. Пізніше, коли я вже розпочав роботу над книжкою, він був настільки люб'язним, що перечитав усі її розділи (декотрі навіть у кількох варіантах) і висловив свої цінні коментарі стосовно як суті, так і форми написаного. Він також великодушно дозволив мені дзвонити йому без жодного попередження, щоб обговорити мої ідеї. Я щиро вдячний йому за його щедрість, мудрість і терпіння.

Після Дунканової відмови проєкт ніби втратив своєрідного двигуна і певний час безцільно дрейфував. Я був зайнятий іншими справами і, що не менш важливо, опікувався тим, щоб повідомити потрібних видавців про існування майбутньої книжки, що було

* Oxfam — міжнародна організація, що заснована в 1942 році й зараз працює у більше ніж 90 країнах світу. Її метою діяльності є подолання проблеми бідності й захист базових прав людини. — Прим. ред.

не так уже й легко. Зрештою, Річард Той познайомив мене з літературним агентом Айвеном Малкехі. Айвен мав чітке бачення, як перетворити недопрацьований напівакадемічний трактат у дійсно доступну книжку, до того ж навчив мене багатьох прийомів мистецтва написання книжки для ширшої аудиторії. Його колега Джонатан Конвей з Mulcahy & Viney також зробив свій критичний внесок у проєкт.

У роботі над книжкою мені також надзвичайно допомогли розмови з Крісом Крамером. Він завжди був моїм добрим товаришем, але той інтелектуальний запал, з яким він допомагав мені у створенні книжки, був надзвичайним навіть за його високими стандартами. Річард Той не лише познайомив мене з моїм літературним агентом, але й зробив цінні зауваження стосовно загальної структури твору та його окремих положень. Діпак Наяр викроїв час у своєму щільному графіку, щоб проглянути чернетку книжки і дати мені кілька мудрих порад. У роботі над цією книжкою мені також дуже допомогли розмови з Діном Бейкером, Джонатаном ді Джоном, Барбарою Герріс-Вайт, Пітером Ноланом, Габрієлем Пальмою, Бобом Роуторном, Аджитом Сінгхом, Розмарі Торп, Джоном Тоєм і Марком Вайсбротом.

У процесі написання книжки я отримував цінні поради від багатьох людей. Айлін Грабель часом майже ставала моєю співавторкою: вона перечитала всі розділи і давала важливі відгуки. Роберт Мольтено не лише ознайомився з книжкою, але й дав мені поради стосовно її редакторського оформлення і змісту. Пітер Бітті, Шайладжа Феннелл, Еліас Халіль, Емі Кляцкін, Канкук Лі, Кріс Паллас, Річард Шмейл і Сара Вуд перечитали чорнові версії деяких розділів і висловили корисні поради.

Ця книжка не містила б стільки інформації, якби не допомога трьох моїх дуже здібних асистентів. Люба Фахрутдінова завжди була на зв'язку, щоб надати мені будь-яку допомогу, особливо в роботі з даними. Хассан Акрам відкопав величезну кількість чудового історичного матеріалу для розділу про культуру, а також зробив корисні зауваження стосовно інших розділів. Аріан Маккейб провела відмінну роботу з пошуку матеріалу для багатьох розділів, особливо на тему про права інтелектуальної власності, і надала стосовно

цього корисні поради. Я хочу також подякувати за підтримку Луїсу де Андраде Фільо і Кенії Парсонс.

Висловлюю свою глибоку вдячність редакційній колегії Bloomsbury Press за їхню чудову роботу. Головний редактор видавництва Пітер Джінна зробив важливий внесок в оформлення чорнової версії рукопису і дуже допоміг у процесі написання книжки. Помічниця редактора Кейті Гендерсон з бездоганною ефективністю та самовідданістю організувала увесь процес роботи. Емі Кінг та її команда з художнього відділу створили яскраву обкладинку, а агентка з реклами Елі Мостел провела чудову роботу, підготувавши підґрунтя для виходу книжки.

Моя дочка Юна і син Цзінь-Гю, навіть не усвідомлюючи того, допомогли вигадати деякі ключові аналогії. Окрім того, вони терпляче чекали, поки на останніх етапах написання книжки я повернуся зі свого світу творчого неспокою. І, нарешті, я хочу подякувати своїй дружині Хі-Чон за її емоційну й інтелектуальну підтримку. Впродовж усього процесу підготовки матеріалу та написання книжки їй доводилося мати справу з фанатичним і неприємним чолов'ягою (та хіба вперше!). Вона також перечитала чорнові версії майже всіх розділів і зробила доволі багато гострих зауважень. Хі-Чон часом скаржилася, що я використовую її як інтелектуального піддослідного кролика, та вона просто не усвідомлює, як багато з її зауважень відіграли вирішальну роль не лише у відточуванні, але й у формуванні моїх висловлювань. Без неї я не написав би цю книжку, отож саме своїй дружині я її і присвячую.

Пролог

МОЗАМБІКСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО

Як подолати бідність?

МОЗАМБІК КИДАЄ ВИКЛИК

«ВЕЛИКИМ ГРАВЦЯМ»

Із журналу Nuts and volts

28 червня 2061 року, Мапуту

Із друкованої версії The Economist

КОМПАНІЯ TRES ESTRELAS ПОВІДОМЛЯЄ ПРО НОВИЙ ПРОРИВ У ТЕХНОЛОГІЇ ВИРОБНИЦТВА ПАЛИВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ

25 червня, під час ретельно спланованого заходу, присвяченого Дню незалежності країни, компанія Tres Estrelas, яка розташована в Мапуту і є найбільшою бізнес-групою Африки поза межами Південної Африки, оголосила про революційний прорив у технології масового виробництва водневих паливних елементів. «Коли восени 2063 року запрацює наш новий завод, — оголосив сповнений ентузіазму керівник компанії Армандо Нхумайо, — ми зможемо кинути виклик великим гравцям з Японії та США, запропонувавши споживачам кращу якість за ті самі гроші». Аналітики погоджуються, що за новою технологією від Tres Estrelas у найближчому майбутньому водневе паливо замінить спирт як основне джерело палива для автомобілів. «Це, безумовно, стане викликом для провідних виробників спиртового пального, як-от Petrobras у Бразилії та Alconas у Малайзії», — говорить Нельсон Мбекі-Малан, очільник престижного науково-дослідного інституту енергетичної економіки Університету Західного Кейпу Південно-Африканської Республіки.

Свій неймовірний злет у паливній індустрії Tres Estrelas розпочала доволі скромно. У 1968 році компанія експортувала

кеш'ю, це було за 7 років до здобуття Республікою Мозамбік незалежності від Португалії. Потім, унаслідок проведення диверсифікації, компанія зайнялася текстильною промисловістю та рафінуванням цукру. Згодом здійснила ризикований крок, перейшовши до електроніки, спочатку як субпідрядник корейського гіганта Samsung, а потім і як незалежний виробник. Однак заява, зроблена у 2030 році, про те, що наступним напрямком діяльності компанії стане виробництво водневих паливних елементів, викликала значний скепсис. «Усі гадали, що ми несповна розуму, — каже Нхумайо, — відділ паливних елементів тягнув кошти впродовж 17 років. На щастя, у той час у нас не було багато акціонерів зі сторони, які вимагали б миттєвих результатів. Ми були непохитні й продовжували вірити в те, що створення фірми світового рівня потребує тривалої підготовки».

Злет компанії є символом «економічного дива», як і сучасний Мозамбік загалом. У 1995-му, через 3 роки після закінчення 16-річної кровопролитної громадянської війни, дохід на душу населення в Мозамбіку складав лише 80 доларів на рік. Економіка країни справді була найбільшньою у світі. Глибокі політичні суперечності, повсюдна корупція та низький рівень грамотності в 33 % — усе це віщувало гнітючі перспективи. У 2000-му, через 8 років після завершення громадянської війни, мозамбікець досі заробляв у середньому лише 210 доларів на рік, що трохи більше половини середнього доходу ганійця, який складав 350 доларів на рік. Проте відтоді «мозамбікське економічне диво» перетворило країну на одну з найбагатших економік Африки зі стабільним доходом вище середнього. Трохи удачі й зусиль — і в найближчі 20–30 років країна зможе поповнити перелік розвинутих економік.

«Ми не зупинимось на досягнутому, — каже Нхумайо, за лукавою усмішкою якого, як стверджують, ховається залізна рішучість. — Це складна галузь, технології в якій швидко змінюються. Життєві цикли продукту — короткі, і ніхто не може розраховувати на те, що можна довго залишатися лідером ринку, маючи тільки одну інновацію. Конкуренти можуть

з'явитися в будь-який момент». Урешті-решт саме це й сталося з його компанією, яка стала неприємним сюрпризом для американців та японців. Може трапитися, що якийсь маловідомий виробник водневих елементів десь у Нігерії колись вирішить, що якщо Tres Estrelas вдалося вийти з низів і досягти вершини, то чом би й собі не спробувати?

Можливо, Республіці Мозамбік і не вдасться втілити в життя цю мою фантазію. Але якою була б ваша реакція, якби у 1961-му, за сто років до «мозамбіцького дива», ви почули, що через 40 років Південна Корея стане одним із провідних світових експортерів мобільних телефонів, які в той час сприймалися виключно як продукт наукової фантастики. Водневі паливні елементи принаймні зараз існують.

У 1961-му, через 8 років після закінчення братовбивчої війни з Північною Кореєю, річний дохід на душу населення в Південній Кореї складав 82 долари. Середній кореець заробляв менше половини того, що заробляв житель Гани (179 доларів)¹. Корейська війна, яка, до речі, і розпочалася 25 червня, у День незалежності Республіки Мозамбік, була однією з найкровопролитніших у всій історії людства. Лише за три роки (з 1950 по 1953 рік) вона забрала життя 4 мільйонів людей. Унаслідок конфлікту були зруйновані половина виробничої бази країни і понад 75 % залізниці. Та державі вдалося продемонструвати певні організаційні навички, і вже в 1961 році рівень грамотності з жалюгідних 22 % — спадок, що його лишило по собі японське колоніальне правління 1910–1945 років, — зріс до 71 %. Проте рівень розвитку країни й надалі залишався плачевним. У 1950-х роках у внутрішньому звіті USAID, на той час (та й дотепер) головного агентства США з міжнародного розвитку, Корею називали «бездонною прірвою». Тоді країна переважно експортувала вольфрам, рибу й іншу сировину.

Поглянемо на компанію Samsung*, яка зараз є одним із провідних експортерів мобільних телефонів, напівпровідників і комп'ютерів

* Корейською слово Samsung означає «три зірки», те саме значення має і назва вигаданої мною мозамбіцької компанії Tres Estrelas. Останнє речення у статті The Economist

у світі. Вона розпочала свою діяльність у 1938 році як компанія, що експортує рибу, овочі та фрукти, за сім років до здобуття Кореєю незалежності від Японії. До 1970-х років головними напрямками діяльності компанії залишалися рафінування цукру й текстиль, які вона почала розвивати в 1950-х роках². Коли Samsung вийшов на ринок напівпровідників, придбавши у 1974 році 50-відсоткову частку в Korea Semiconductor, ніхто не поставився до цього серйозно. Ба більше, до 1977 року компанія навіть не випускала кольорових телевізорів. Коли в 1983 році вона оголосила про свій намір відвоювати частку ринку у великих гравців індустрії напівпровідників, американців та японців, через створення своїх чипів, це майже ні на кого не справило враження.

У день мого народження, 7 жовтня 1963 року, Корея була однією з найбідніших і найжалюгідніших країн світу. Сьогодні ж я — громадянин однієї з найбагатших, якщо взагалі не найбагатшої у світі країни. Упродовж мого життя дохід на душу населення за рівнем купівельної спроможності у Кореї зріс приблизно в 14 разів. Щоб досягти такого самого результату, Великій Британії знадобилося понад 200 років (від кінця XVIII століття і до наших днів), а США — близько 150 років (з 1860-х років)³. Матеріальний прогрес, свідком якого я став до свого п'ятого десятка, порівнянний з тим, якби я був британським пенсіонером, що народився за короля Георга III, або дідусям у США, який з'явився на світ, коли президентом був Авраам Лінкольн.

Будинок, у якому я народився і прожив до 6 років, розташовувався на північно-західній околиці Сеула, столиці Південної Кореї. То був один із тих невеликих будиночків з двома спальнями, які уряд збудував із залученням іноземної допомоги в рамках програми з оновлення застарілого житлового фонду. Будинок був бетонний

за 2061 рік є витвором моєї уяви, але взяте зі справжньої статті The Economist про Samsung під назвою «Краще не буває?» («As good as it gets?») від 13 січня 2005 року: «А що як якийсь маловідомий виробник електроніки десь у Китаї колись вирішить, що якщо Samsung вдалося вийти з низів і досягти вершини, то чом би й собі не спробувати?». 17 років, упродовж яких підрозділ паливних елементів вигаданої мозамбікської компанії зазнавав збитків, — це той самий інвестиційний період, протягом якого зазнавав збитків відділ електроніки Nokia, заснованої у 1960 році.

і погано опалювався, тож узимку було досить холодно — температура у Кореї в зимовий час може знизитися до -15 чи навіть -20°C . І, звичайно ж, там не було туалету зі зливом: такий привілей могли дозволити собі лише дуже багаті люди.

Проте у моєї сім'ї були й такі зручності, про які інші могли лише мріяти. І все завдяки моєму батькові, який належав до урядової еліти і працював держслужбовцем у Міністерстві фінансів, а під час річного навчання в Гарварді ощадливо відкладав стипендію. У нас був чорно-білий телевізор, який, неначе магнітом, притягував наших сусідів. Друг сім'ї, перспективний молодий стоматолог із клініки Святої Марії, однієї з найбільших у країні, якимось дивним чином примудрявся приходити до нас саме тоді, коли по телебаченню транслювали важливі спортивні матчі, і завжди з причин, начебто ніяк з матчами не пов'язаних. У сучасній Кореї такий фахівець уже міркував би, чи не замінити другий телевізор у спальні на плазмову панель. Мій двоюрідний брат, який тоді щойно переїхав до Сеула із Кванджу, рідного міста мого батька, якось завітав до нас і запитав мою маму, що то за дивна біла шафа стоїть у вітальні. Це був холодильник (кухня була настільки малою, що він там не поміщався). Моя дружина Хі-Чон, яка народилася у Кванджу в 1966 році, розповідала, як їхні сусіди частенько віддавали «на зберігання» своє дороге м'ясо в холодильник її матері, так наче та була не дружиною успішного лікаря, а очільницею ексклюзивного приватного швейцарського банку.

Маленький бетонний будиночок із чорно-білим телевізором і холодильником може здатися не такою вже й розкішшю, проте для покоління моїх батьків це було здійсненням мрії. На їхню долю випали найбуремніші й найважчі часи: японське колоніальне правління 1910–1945 років, Друга світова війна, розділення країни на Північ і Південь у 1948 році й Корейська війна. Коли я і моя сестра Йон-Хі та брат Ха-Сок скаржилися на їжу, мама називала нас розбещеними. Вона розповідала нам, що в часи, коли вона була нашого віку, діти вважали яечню за щастя. Багато сімей не могли дозволити собі такого, а ті, хто міг купити яйця, відкладали їх для батьків і старших братів, які ходили на роботу. Вона часто згадувала, як розривалося серце, коли її п'ятирічний брат, який голодував під час Корейської

війни, сказав, що почувався б краще, якби міг лише потримати в руках тарілку для рису, хай би й порожню. Так само моєму батькові — чоловікові зі здоровим апетитом і палкому любителю стейків — у роки навчання в школі, які припали на Корейську війну, доводилося виживати на рисі, соєвому соусі, пасті чилі та маргарині, який він купував на чорному ринку в солдатів американської армії. Коли батькові було 10 років, він безпорадно спостерігав, як на його очах семирічний брат помирав від дизентерії, смертельної хвороби, практично невідомої в сучасній Кореї.

Минув час, й у 2003 році, коли приїхав на канікули з Кембриджа, я водив свого товариша й керівника Джозефа Стігліца, нобелівського лауреата з економіки, на екскурсію до Національного музею в Сеулі. Ми потрапили на виставку прекрасних чорно-білих фотографій, на яких представники середнього класу Сеула кінця 1950-х — початку 1960-х років займалися своїми справами. Саме таким я і пам'ятав своє дитинство. За мною і Джо стояли дві дівчини років двадцяти. Одна з них вигукнула: «Невже це Корея? Це швидше схоже на В'єтнам!». Між нами була різниця в якихось 20 років, та знайомі для мене ситуації були цілком неймовірними для неї. Я тоді сказав Джо, наскільки мені, як фахівцю з економічного розвитку, «пощастило» жити в часи таких змін. Я відчував себе спеціалістом із середньовічної Англії, який став свідком битви при Гастінгсі, чи астрономом, який здійснив подорож у часи Великого вибуху.

У наступному будинку, де жила наша сім'я впродовж 1969–1981 років у пікові для корейського «економічного дива» часи, був не лише туалет зі зливом, але й система центрального опалення. На жаль, невдовзі після нашого переїзду котел вибухнув і приміщення ледь не згоріло. Та я не скаржуся. Нам пощастило, що він у нас взагалі був: більшість будинків опалювалися вугільними брикетами, через які внаслідок отруєння чадним газом щозими помирали тисячі людей. Але ця історія насправді дає уявлення про стан корейських технологій у ті віддалені, але водночас такі недалекі часи.

У 1970 році я пішов до школи. Це була посередня приватна школа, у кожному класі якої було по 65 учнів. Ми дуже пишалися, що навчаємося там, адже в державній школі, розташованій поруч, було 90 учнів у класі. Минув час, і якимось на одному семінарі під час

навчання в Кембриджі я почув, що внаслідок бюджетних обмежень, уведених Міжнародним валютним фондом (детальніше про це згодом), середня кількість учнів у класі в деяких африканських країнах у 1980-х роках зросла від понад 30 до 40 і більше. І саме тоді я зрозумів, наскільки кепською була ситуація в корейських школах у роки мого дитинства, якщо в найпрестижнішій школі навчалося 40 учнів у класі, і всі дивом дивувалися: «Як їм це вдається?». Державні школи в деяких районах, що швидко розвивалися, були забиті щент: клас міг налічувати до 100 учнів, а вчителі працювали у дві, а часом і в три зміни. Враховуючи це, не дивно, що в школах були дозволені тілесні покарання, а навчання зводилося до зубріння. Певна річ, такі методи мали свої недоліки, проте в 1960-х роках Кореї вдалося забезпечити базовою шестирічною освітою майже кожную дитину.

У 1972 році, коли я навчався у третьому класі, наш шкільний майданчик раптово перетворився на табір для солдатів, які з'явилися там задля попередження студентських демонстрацій проти введення воєнного стану, що його оголосив президент країни, колишній генерал Пак Чон-Хі. На щастя, вони не планували забирати мене чи моїх друзів. Звісно, корейські діти відомі своїми ранніми успіхами в навчанні, проте конституційна політика, відверто кажучи, це трохи занадто для дев'ятирічок. Моя школа розташовувалася при університеті, і солдати були там через студентів-бунтівників. Саме корейські студенти, які були сумлінням нації впродовж лихоліття військової диктатури, також відіграли провідну роль у її поваленні в 1987 році.

Прийшовши до влади в 1961 році в результаті військового перевороту, генерал Пак змінив військову форму на цивільний костюм і тричі поспіль здобував перемогу на виборах. Його перемоги були зумовлені його успіхами у створенні державного «економічного дива» за допомогою п'ятирічних планів економічного розвитку. Втім, не меншу роль відігравали і фальсифікації на виборах та брудні політичні маніпуляції. Його третій і, як вважалося, останній термін перебування на посту президента мав закінчитися в 1974 році, але Пак не міг поступитися владою просто так. У середині цього строку він інсценував те, що в латиноамериканських країнах називають «автопереворотом»: розпустив парламент і встановив фактично

шахрайську систему виборів, яка мала гарантувати йому довічне президентство. На своє виправдання він заявив, що «країна не може дозволити собі демократичний хаос». Людям розповідали про необхідність захисту від північнокорейського комунізму та прискорення економічного розвитку. Своєю метою Пак проголосив підвищення середнього доходу на душу населення Південної Кореї до 1000 доларів до 1981 року, що було сприйняте як надто амбітна заява на межі фантастики.

У 1973 році президент розгорнув ще одну амбітну програму — з індустріалізації важкої та хімічної промисловості. Було введено в експлуатацію перший сталеливарний завод і сучасний суднобудівний завод. З потокової лінії зійшли перші місцеві автомобілі, зібрані переважно з імпортованих запчастин. З'явилися нові компанії, що спеціалізувалися у сфері електроніки, машинобудування, хімічної промисловості та в інших прогресивних виробничих галузях. Упродовж цього періоду, з 1972 по 1979 рік, середньорічний дохід на душу населення зріс феноменально — у понад 5 разів (у доларах США). Мета Пака, яка здавалася фантастичною, дохід у 1000 доларів на душу населення, насправді була досягнута на 4 роки раніше запланованого терміну. Експорт зростав ще швидше: у період з 1972 по 1979 рік збільшився у 9 разів (у доларах США)⁴.

Нестримне прагнення країни до економічного розвитку відобразилося і в освіті. Нас навчали, що повідомляти про всіх, хто палить цигарки іноземного виробництва, — наш патріотичний обов'язок. Країні був потрібний кожен долар, зароблений на експорті, щоб імпортувати машини та інше технологічне обладнання для розвитку власної промисловості. Іноземна валюта насправді вважалася потом і кров'ю наших «індустріальних солдатів», що вели експортну війну на підприємствах. Ті, хто витрачав її на всілякі дурниці, як-от іноземні цигарки, придбані нелегально, вважалися «зрадниками». Щоправда, я не дуже вірю, що будь-хто з моїх друзів дійсно повідомляв про такі «зради». Проте щоразу, коли діти приходили в гості до своїх друзів і бачили там іноземні цигарки, спрацьовував «народний телеграф». До батька мого товариша, а палили тоді майже всі чоловіки, одного дня почали ставитися як до недостатньо патріотичної і відтак аморальної особи, мало не злочинця.

Витрачати іноземну валюту на будь-що, не пов'язане з промисловим розвитком, було заборонено або принаймні надзвичайно проблематично через ембарго на ввезення товарів, високе мито та акцизні збори, які мали назву «податок на розкіш». До категорії «розкошів» належали навіть звичайні речі: іграшкові машинки, віскі або печиво. Я пам'ятаю ейфорію, що сягнула національного масштабу, коли в кінці 1970-х років за особливим урядовим дозволом була ввезена партія данського печива. З тієї самої причини заборонявся виїзд за кордон для тих, хто не мав прямого дозволу уряду на ведення бізнесу або навчання в іноземних країнах. Тому, попри велику кількість родичів, які проживали в США, до 23 років я ніколи не був поза межами Кореї. Лише в 1986-му я вирушив на навчання до Кембриджа для здобуття ступеня магістра.

Не можна сказати, що ніхто не палив імпортованих цигарок чи не їв забороненого печива. В обігу перебувало чимало нелегальних чи напівлегальних іноземних товарів. Існувала й контрабанда, особливо з Японії, але це було переважно те, що було ввезено незаконно чи не зовсім законно з великої кількості американських баз. Солдати США, які брали участь у війні, можливо, й досі пам'ятають худючих корейських дітлахів, які бігали за ними, випрошуючи жуйку чи шоколадку. Навіть у Кореї 1970-х років товари американської армії все ще вважалися предметами розкоші. Представники середнього класу, який тоді щойно почав зароджуватися, могли дозволити собі купувати цукерки M&M's і порошковий концентрат соку Tang у магазинах та у вуличних торговців. Менш заможні люди могли ходити в забігайлівки, які готували boodae chige (будей-чжиге, буквально «армійське рагу»). Це була дешевша версія класичної корейської страви кімчі-тіге, у якій використовувалося кімчі (маринована з часником і перцем чилі капуста), але замість другого за важливістю інгредієнта, свинячої підчеревини, бралось дешевше м'ясо, наприклад залишки бекону, ковбаси чи шинки, отримані контрабандою з американських військових баз.

Я мріяв скуштувати консервовану шинку, яловичу солонину, шоколад, печиво та безліч інших продуктів, назв яких я навіть і не знав, із ящиків так званого «К-раціону американської армії» (сухий та консервований пайок для тих, хто бере участь у воєнних

діях). Мій дядько по матері, генерал корейської армії, відкладав ці продукти після спільних польових навчань з американськими колегами і час від часу пригощав мене. Американські солдати проклинали низьку якість свого польового пайка. Для мене ж ці продукти були неймовірними делікатесами. Варто нагадати, що я жив тоді в країні, де у ванільному морозиві було настільки мало ванілі, що допоки я не почав вивчати в школі англійську мову, я був переконаний, що слово *vanilla* означає «без смаку». І якщо так думав хлопчик із верхівки середнього класу, який у жодному разі не страждав від недоїдання, то ви можете собі уявити, як почувалася решта.

У старших класах батько подарував мені електронний калькулятор Casio, про який я раніше міг лише мріяти. У той час він коштував, можливо, як половина місячної зарплати працівника швейної фабрики, і навіть для мого батька це була дорога покупка, хоча він нічого не шкодував для нашої освіти. Минуло 20 років, і завдяки поєднанню швидкого розвитку електронних технологій і зростання якості життя електронних калькуляторів стало в Кореї стільки, що їх безкоштовно докладали до покупок у магазинах. Більшість із них стали врешті-решт іграшками для малюків (ні, я не думаю, що саме через це корейським дітям легко дається математика!).

Корейське «економічне диво» мало, безумовно, і зворотний бік. Багато дівчат з бідних родин із сільської місцевості вимушені були шукати роботу, щойно закінчивши початкову школу в 12 років, щоб позбавити сім'ю «зайвого рота» і почати заробляти, аби хоча б один брат зміг отримати вищу освіту. Більшість з них влаштовувалися покоївками в будинки представників місцевого середнього класу, працювали за дах над головою та харчі і, якщо пощастить, отримували трохи кишенькових грошей. Інші дівчата, як і хлопці, котрим пощастило менше, працювали на заводах, умови роботи на яких нагадували «темні сатанинські фабрики»^{*} XIX століття або сучасні потогінні цехи в Китаї. У текстильній і швейній промисловості, продукція якої переважно йшла на експорт, робітники часто працювали за копійки по 12 і більше годин у дуже небезпечних і нездорових

^{*} Вислів із поезії «Єрусалим» Вільяма Блейка. — Прим. ред.

умовах. На деяких заводах у їдальнях не давали супу, щоб не виділяти робітникам додаткової перерви на туалет, бо це скоротить і без того мізерний прибуток. Деяко кращі умови були в нових галузях важкої промисловості: у виробництві автомобілів, сталі, хімікатів, машинобудуванні тощо. Загалом робочий тиждень у корейських працівників тривав 53–54 години — більше, ніж у робітника будь-якої іншої країни в тогочасному світі.

З'явилися міські нетрі. Зазвичай вони розміщувалися на вершинах невисоких пагорбів, які були типовими для корейського пейзажу, тому й отримали назву «Місячні околиці» (Moon Neighbourhoods) на честь популярного комедійного телесеріалу, який транслювався по телебаченню в 1970-ті роки. Сім'ї з п'яти-шести осіб набивалися в малесеньку кімнату, і сотні людей були вимушені користуватися одним туалетом і одним краном із проточною водою. Часто поліція примусово розчищала більшість із цих нетрів, відправляючи мешканців у віддаленіші райони з іще гіршими санітарними умовами та транспортною розв'язкою, тим самим звільняючи місце для зведення нових будинків для середнього класу, що стрімко зростає. Якщо біднякам не вдавалося досить швидко вибратися з нових нетрів (що було досить реально, враховуючи швидке зростання економіки та появу нових робочих місць), розросле місто наздоганяло їх і вкотре відкидало у ще віддаленішу місцевість. Деяким людям доводилося жити на головному місцевому сміттєзвалищі — острові Нанчжі. Мало кому з іноземців було відомо, що прекрасні громадські парки навколо чудового футбольного стадіону в Сеулі, який усі бачили під час чемпіонату світу в 2002 році, у прямому сенсі збудовані на місці сміттєзвалища на острові (зараз там розташована надсучасна високоекологічна метанова електростанція, яка працює на органічному матеріалі цього звалища).

У жовтні 1979 року, коли я ще навчався в школі, президент Пак був убитий керівником власної служби розвідки. Це сталося в умовах наростання невдоволення населення його диктаторськими методами правління та економічної кризи після другого нафтового ембарго. Далі була коротка «Сеульська весна» з надією на демократію. Та їй безжально поклав край наступний військовий уряд генерала Чон Ду-Хвана, який захопив владу після двотижневого військового

народного повстання, що було придушене під час різанини у Кван-джу в травні 1980 року.

Незважаючи на таку серйозну політичну ситуацію, на початку 1980-х років Корея впевнено перетворювалася на країну, середній рівень доходу якої можна було порівняти з Еквадором, Маврикієм та Коста-Рікою. Та їй ще було дуже далеко до тієї квітучої країни, яку ми знаємо зараз. У середовищі старшокласників існував вислів «по-бувати в Гонконзі», який означав «пережити неймовірний досвід». Гонконг і досі значно багатший за Корею, проте цей вислів є відображенням того, що в 1960-х і 1970-х роках дохід на душу населення в Гонконзі був у три чи чотири рази вищим, ніж у Кореї.

У 1982 році я вступив до університету і зацікавився захистом прав інтелектуальної власності — сферою, яка й до сьогодні викликає палкі дискусії. На той час Корея вже досягла того рівня розвитку, щоб копіювати технології, і стала досить заможною, щоб прагнути більшого: музики, моди, книжок. Проте їй усе ще не вдавалося генерувати оригінальні ідеї та створювати власні міжнародні патенти, торгові марки й обстоювати авторські права.